YOSHLARNING KASB TANLASHIDA PISIXALOGIK OMILLARNING AHAMIYATI

Nurmamatova Zarnigor O‘ral qizi
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
https://doi.org/10.5281/zenodo.24387857

Annotatsiya. Maqolada yoshlarning kasb tanlashida qiziqish, qobiliyat, motivatsiya, o‘z imkoniyatiga ishonch, qadriyatlar hamda ijtimoiy muhitning o‘rni nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Kasbiy qarorni ongli qabul qilishda shaxsiy xususiyatlarni kasb talablari va ta’lim imkoniyatlari bilan uyg‘unlashtirish zarurati asoslanadi. Maktab sharoitida qo‘llash uchun refleksiv savollar, kasbiy sinov va individual rejalashtirishga tayangan mashg‘ulot taklif etiladi. Maqola nazariy-metodik xarakterga ega bo‘lib, unda empirik tadqiqot natijalari keltirilmaydi.
Kalit so‘zlar: kasb tanlash, kasbiy o‘zini anglash, qiziqish, qobiliyat, motivatsiya, o‘z samaradorligiga ishonch, kasbga yo‘naltirish.

Abstract. The article theoretically examines interests, abilities, motivation, self-efficacy, values and social context in young people’s career choices. It argues for relating personal characteristics to occupational requirements and educational opportunities. A school-based activity combining reflection, practical career exploration and individual planning is proposed. The article is theoretical and methodological; no empirical findings are reported.
Keywords: career choice, vocational self-awareness, interests, abilities, motivation, self-efficacy, career guidance.

Аннотация. В статье теоретически рассматривается роль интересов, способностей, мотивации, самоэффективности, ценностей и социального окружения в выборе профессии молодёжью. Обосновывается необходимость соотнесения индивидуальных особенностей с профессиональными требованиями и образовательными возможностями. Предлагается школьное занятие, включающее рефлексию, практическую профессиональную пробу и индивидуальное планирование. Работа имеет теоретико-методический характер и не содержит результатов эмпирического исследования.
Ключевые слова: выбор профессии, профессиональное самосознание, интересы, способности, мотивация, самоэффективность, профессиональная ориентация.

KIRISH

Kasb tanlash yosh insonning kelajakdagi ta’lim yo‘li, mehnat faoliyati va hayot tarziga ta’sir qiladigan muhim qarordir. Bu jarayonda “Qaysi kasb daromadli?” degan savol bilan birga “Men qanday faoliyatni mazmunli deb bilaman?”, “Qaysi ko‘nikmalarimni rivojlantira olaman?” va “Tanlagan sohamning kundalik vazifalarini bilamanmi?” kabi savollar ham qo‘yilishi kerak. Shaxsning o‘zini tushunishi kasb haqidagi ishonchli ma’lumot bilan birlashganda tanlovning asoslari ravshanlashadi.

Mavzuning dolzarbligi yoshlarning kasb nomi yoki uning nufuziga qarab xulosa chiqarishi, oila kutgan yo‘l bilan shaxsiy istaklari o‘rtasida ikkilanishi mumkinligi bilan bog‘liq. Bunday vaziyatda faqat kasblar ro‘yxatini taqdim etish yetarli emas. O‘quvchiga o‘z qiziqishini aniqlash, tajribasini baholash, muqobil yo‘llarni solishtirish va qarorini asoslash uchun pedagogik sharoit yaratish zarur.

Maqolaning maqsadi yoshlarning kasb tanlashida ishtirok etadigan asosiy psixologik omillarni izohlash hamda maktabdagi kasbga yo‘naltirish faoliyati uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdir.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Manbalarni mazmuniy tahlil qilish, nazariy yondashuvlarni qiyoslash va o‘quv vaziyatini modellashtirish usullaridan foydalanildi. Ishda so‘rovnoma yoki tajriba-sinov o‘tkazilmagan; taklif etilgan mashg‘ulot muallifning metodik tavsiyasi sifatida taqdim etiladi.

ASOSIY QISM

Kasbiy o‘zini anglashning nazariy asoslari

Kasbiy o‘zini anglash shaxsning o‘z qiziqishlari, imkoniyatlari va maqsadlarini mehnat faoliyati bilan bog‘lab tushunishidir. D. Superning hayot davomiyligi va hayotiy rollarga asoslangan yondashuvi kasbiy rivojlanishni bir martalik qaror doirasidan kengroq ko‘rib chiqadi [1]. Ushbu fikrdan kelib chiqib, maktabdagi tanlovni keyingi tajriba orqali aniqlashtiriladigan dastlabki yo‘nalish sifatida tushuntirish mumkin. Bunda qarorni qayta ko‘rib chiqish muvaffaqiyatsizlik belgisi deb baholanmaydi.

R. Lent, S. Brown va G. Hackettning ijtimoiy-kognitiv yondashuvida o‘z samaradorligiga ishonch, kutilayotgan natijalar va maqsadlar kasbiy qiziqish hamda tanlovni tushuntirishda muhim o‘rin tutadi [2]. O‘z samaradorligiga ishonch muayyan vazifani uddalay olish haqidagi tasavvurni anglatadi. Bu obyektiv qobiliyatning aynan o‘zi emas. Masalan, topshiriqni bajara oladigan o‘quvchi tajribasi kamligi sababli o‘z kuchini past baholashi mumkin. Ta’limiy yordam uning imkoniyatini amalda tekshirishga yo‘naltirilishi lozim.

R. Ryan va E. Decining o‘zini o‘zi belgilash nazariyasida avtonomiya, kompetentlik va boshqalar bilan aloqadorlik ehtiyojlari motivatsiyani tushuntiruvchi asoslar sifatida yoritiladi [3]. Kasbga yo‘naltirishga tatbiqan bu yondashuv yoshga qaror sabablarini tushunish, ko‘nikmasini sinash va qo‘llab-quvvatlovchi suhbatda ishtirok etish imkoniyatini berishni anglatadi. Bu yerda mazkur nazariya bevosita kasbiy tanlov bo‘yicha tajriba natijasi sifatida emas, metodik mulohaza uchun tayanch sifatida qo‘llanmoqda.

Qiziqish va qobiliyatni farqlash

Qiziqish muayyan faoliyatga e’tibor va uni davom ettirish istagida ko‘rinadi. Qobiliyat esa vazifani o‘zlashtirish va bajarishga xizmat qiladigan individual imkoniyatlar bilan bog‘liq. O‘quvchining kompyuterda ko‘p vaqt o‘tkazishi dasturlashga qiziqishini avtomatik tasdiqlamaydi: u tayyor o‘yinlardan foydalanishni yoqtirishi mumkin. Qiziqishning mazmunini aniqlash uchun aynan qanday ish, qaysi vazifa va qanday natija unga yoqishini so‘rash kerak.

Qobiliyatni bitta baho yoki bitta urinish bilan belgilash ham cheklangan yondashuvdir. O‘quvchi oldin mashq qilmagan faoliyatda dastlab qiynalishi tabiiy. Shuning uchun kuzatuvda uning boshlang‘ich natijasi bilan birga yordamdan foydalanishi, xatoni tuzatishi va qayta urinishdagi o‘zgarishi hisobga olinadi. Bunda “siz bu kasbga yaramaysiz” kabi qat’iy hukm o‘rniga rivojlantirilishi zarur bo‘lgan ko‘nikma aniq ko‘rsatiladi.

Masalan, dizaynerlikka qiziqqan o‘quvchiga oddiy axborot belgisi yaratish topshiriladi. U g‘oyani izohlashi, belgi kim uchun mo‘ljallanganini aytishi va boshqa odamning fikri asosida uni tuzatishi kerak. Mashq faqat chiroyli chizishni emas, muammoni tushunish va yechimni qayta ishlashni ham ko‘rsatadi. Mazkur misol kasbning barcha talablarini qamrab olmaydi, ammo qiziqishni amaliy faoliyat bilan solishtirishga xizmat qiladi.

Motivatsiya va shaxsiy qadriyatlar

Kasbiy motivlar orasida faoliyat mazmuniga qiziqish, boshqalarga foyda keltirish, barqaror daromad, mustaqillik yoki e’tirofga intilish uchrashi mumkin. Daromadni hisobga olish o‘rinli, biroq uni yagona mezon qilish kasbning kundalik vazifalarini e’tibordan chetda qoldiradi. O‘qituvchi o‘quvchidan tanlovining kamida ikkita sababini misol bilan izohlashni so‘rashi mumkin. Bu savol tashqi ta’sir bilan shaxsiy asosni ajratib ko‘rishga yordam beradi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Qadriyatlarni aniqlashda tayyor “to‘g‘ri javob” izlanmaydi. Bir yosh uchun jamoada ishlash, boshqasi uchun mustaqil vazifa bajarish qulay bo‘lishi mumkin. O‘quvchi ish va shaxsiy hayot muvozanati, yashash joyi, ta’lim xarajati hamda oilaviy mas’uliyatni ham hisobga oladi. Ushbu sharoitlarni psixologik istaklardan ajratib qo‘yish tanlovni hayotiy mazmundan uzoqlashtiradi. Shuning uchun maslahatda istak va mavjud imkoniyat birgalikda muhokama qilinadi.

O‘zini baholash va qaror qabul qilish

O‘zini past baholash o‘quvchini sinab ko‘rish mumkin bo‘lgan yo‘nalishdan erta voz kechishga olib kelishi mumkin; imkoniyatini dalilsiz yuqori baholash esa tayyorgarlik talabini yetarli anglamaslikda namoyon bo‘ladi. Har ikki holatda ham umumiy maqtov yoki tanqid o‘rniga aniq faoliyat bo‘yicha qayta aloqa berish maqsadga muvofiq. “Taqdimotingizdagi misol tushunarli, ammo manba ko‘rsatilmagan” kabi izoh keyingi qadamni belgilaydi.

Tanlovdagi ikkilanishni kamaytirish uchun qarorni kichik vazifalarga ajratish taklif etiladi. O‘quvchi dastlab uchta yo‘nalishni belgilaydi, keyin ularning ta’lim talablari va ish vazifalarini tekshiradi. Shundan so‘ng bittadan qisqa amaliy sinov bajaradi va taassurotini yozadi. Qarorning asosi “yoqadi” degan umumiy ifodadan «qaysi vazifa yoqdi, nimada qiynaldim va nimani o‘rganishim kerak» degan aniq mulohazaga o‘tadi.

Shaxsiy xususiyatlar va ijtimoiy muhit

Muloqot uslubi, diqqatni boshqarish, mas’uliyat va yangilikka munosabat faoliyatni tashkil etishda ahamiyatlidir. Biroq temperament yoki shaxs tipi bo‘yicha bitta yorliq ma’lum kasbni tanlash uchun yetarli asos bo‘la olmaydi. Bir kasbning ichida ham turli vazifalar mavjud. Masalan, pedagog faoliyatida jamoa oldida so‘zlash bilan birga material tayyorlash, individual tushuntirish va natijalarni tahlil qilish talab etiladi. Moslik ushbu vazifalar darajasida ko‘rib chiqilishi kerak.

Oila kasb haqidagi dastlabki tasavvurlar, ta’limni davom ettirish imkoniyati va ruhiy qo‘llab-quvvatlash bilan bog‘liq muhim muhitdir. Ota-onaning tajribasi foydali ma’lumot bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, suhbatda bolaning fikrini tinglash va oilaviy kutishlarni ochiq ifodalash zarur. “Nega aynan shu yo‘nalishni xohlaysan?” savoli buyruq ohangida emas, dalillarni birgalikda aniqlash maqsadida berilganda muloqot uchun sharoit yaratiladi.

Tengdoshlar yoki ijtimoiy tarmoqlardagi muvaffaqiyat tasvirlari kasbning tashqi ko‘rinishini jozibali ko‘rsatishi mumkin. Shuning uchun o‘quvchi kasb vakili bilan suhbatda odatiy ish kuni, tayyorgarlik muddati, qiyin vazifalar va boshlang‘ich bosqich haqida ham so‘rashi lozim. “Bu soha qizlarga yoki o‘g‘il bolalarga mos” kabi umumlashtirishlar o‘rniga faoliyat talablari va individual imkoniyat muhokama qilinadi. Baholashda jins yoki oilaning moddiy holati qobiliyat mezoni sifatida olinmaydi.

Kasbga yo‘naltirishning amaliy modeli

Maktabning yuqori sinflarida “Men tanlayman va asoslayman” nomli 45 daqiqalik mashg‘ulotni tashkil etish taklif qilinadi. Uning maqsadi yakuniy kasbni majburan belgilash emas, tanlov uchun zarur dalillarni yig‘ish usulini o‘rgatishdir. Vositalar sifatida oddiy qog‘oz, qalam va oldindan tayyorlangan kasbiy vazifa kartalari yetarli. Ishtirokchilar shaxsiy javoblarini butun sinf oldida oshkor qilishga majbur qilinmaydi.

Dastlabki besh daqiqada o‘qituvchi kasb nomi bilan kundalik mehnat vazifalari orasidagi farqni misol orqali tushuntiradi. Keyingi sakkiz daqiqada o‘quvchilar “Qaysi ishni xohish bilan bajardim?”, “Qaysi natijamni dalil bilan ko‘rsata olaman?” va “Men uchun ishda nima muhim?” savollariga javob yozadi. Javoblar shaxsiy kuzatuv bo‘lib, standartlashtirilgan psixologik test natijasi sifatida talqin qilinmaydi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Navbatdagi o‘n ikki daqiqada kichik guruhlar kasbiy vazifa kartalari bilan ishlaydi. Pedagogika yo‘nalishi uchun murakkab tushunchani sodda tushuntirish, dizayn uchun tushunarli belgi yaratish, texnik yo‘nalish uchun buyumdagi nosozlik sababini taxmin qilish vazifasi berilishi mumkin. Har bir ishtirokchi o‘z hissasini qayd etadi. O‘qituvchi faqat yakuniy mahsulotni emas, savol berish, izohlash va tuzatish jarayonini ham kuzatadi.

Keyingi o‘n daqiqada o‘quvchi ikki yo‘nalishni qiziqish, hozirgi ko‘nikma, o‘rganish zarurati va mavjud imkoniyat mezonlari asosida solishtiradi. Beshta daqiqada juftlikdagi suhbatdosh unga “Bu fikringizni qaysi tajriba tasdiqlaydi?” degan savolni beradi. Oxirgi besh daqiqada har bir o‘quvchi keyingi ikki hafta uchun bitta aniq qadam belgilaydi: mutaxassis bilan suhbat, ta’lim dasturini o‘rganish yoki kichik loyiha bajarish. Barcha bosqichlar jami 45 daqiqani tashkil etadi.

Mashg‘ulot natijasi “to‘g‘ri kasb topildi” mezoni bilan baholanmaydi. O‘quvchining qiziqishini dalillashi, kasb vazifasini tushuntirishi, bilim yetishmayotgan jihatni aniqlashi va keyingi qadamni belgilashi kuzatiladi. Ikki haftadan keyingi qisqa suhbatda bajarilgan qadam va o‘zgargan fikrlar muhokama qilinishi mumkin. Ushbu modelning samaradorligi haqida xulosa chiqarish uchun alohida tadqiqot va oldindan belgilangan baholash mezonlari zarur.

Individual maslahatni tashkil etish

Kasbiy maslahatda suhbat, faoliyat mahsuli va kuzatuv bir-birini to‘ldiradi. Standartlashtirilgan metodika qo‘llansa, uning yoshga, tilga va qo‘llash maqsadiga mosligi tekshiriladi. Natija yoshning kelajagini qat’iy belgilaydigan hukm sifatida berilmaydi. Maslahat yakunida tanlov asoslari, mavjud savollar va amaliy qadamlar tushunarli tilda qayd etiladi. O‘quvchining shaxsiy ma’lumotlari sinfda ochiq taqqoslash yoki yorliq qo‘yish uchun ishlatilmasligi kerak.

XULOSA

Yoshlarning kasb tanlashida psixologik omillarning ahamiyati ularning shaxsiy istak va imkoniyatlarni anglashiga, muqobil yo‘llarni baholashiga hamda qarorini asoslashiga ta’sirida namoyon bo‘ladi. Qiziqish, qobiliyat, motivatsiya, o‘z samaradorligiga ishonch va qadriyatlar o‘zaro bog‘liq holda ko‘rib chiqilishi lozim. Ularning hech biri yakka holda kasbiy moslikni to‘liq belgilamaydi; ta’lim sharoiti va kasbning real talablari ham hisobga olinadi.

Maktab uchun asosiy metodik tavsiya kasb haqidagi axborotni amaliy sinov va refleksiya bilan bog‘lashdir. Oila, o‘qituvchi va psixolog yoshning o‘rniga qaror qabul qilishdan ko‘ra, unga ishonchli ma’lumot yig‘ish va keyingi qadamni belgilashda yordam berishi maqsadga muvofiq. Taklif etilgan mashg‘ulot ushbu yondashuvni tashkil etish namunasi bo‘lib, uning ta’siri empirik tekshiruv orqali baholanishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Super D. E. A life-span, life-space approach to career development. Journal of Vocational Behavior. 1980. Vol. 16, No. 3. P. 282–298. https://doi.org/10.1016/0001-8791(80)90056-1
2. Lent R. W., Brown S. D., Hackett G. Toward a unifying social cognitive theory of career and academic interest, choice, and performance. Journal of Vocational Behavior. 1994. Vol. 45, No. 1. P. 79–122. https://doi.org/10.1006/jvbe.1994.1027
3. Ryan R. M., Deci E. L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. American Psychologist. 2000. Vol. 55, No. 1. P. 68–78. https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.68

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.